

УДК 340.12(075.8)

Дмитро Андреев,кандидат юридичних наук, доцент,
заступник керівника Апарату Прем'єр-міністра України,
професор кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ

ПРАВОСВІДОМІСТЬ У СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті досліджується роль правосвідомості в системі соціально-правових взаємовідносин. Аналіз специфіки соціальної потреби в правовій регламентації дозволяє виділити правосвідомість як домінуючий елемент соціально-правової комунікації. Дієвість комунікації влади та суспільства дозволить залучити значні верстви громадськості до процесу державотворення.

Ключові слова: правосвідомість, правові відносини, правові норми, правова інформація, соціально-правова комунікація, процеси державотворення.

Євроінтеграційні процеси, які тісно переплетені з розбудовою національного суверенітету, значно посилити інтерес істориків, філософів і правознавців до генези права та ролі правосвідомості в подальшій реалізації принципів державотворення, що безпосередньо пов'язані з модернізацією комунікаційних механізмів між владою та громадянином.

Науковий розгляд питань дослідження феномена правосвідомості та її ролі у розвитку механізмів соціально-правової комунікації відбувається вже тривалий час. Плідними в цьому напрямі є роботи В. Бурмистрової, І. Бичка, Е. Бурляя, В. Вовк, О. Гвоздіка, С. Гусарева, Ю. Гревцова, В. Іванішина, Л. Казміренко, В. Кампа, Д. Керімова, М. Козюбри, М. Костицького, С. Назаренко, В. Оксамитного, Г. Остроумова, Д. Потопейка, І. Разумовського, Р. Русінова, В. Сальникова, В. Сапуна, В. Сирцева, Л. Явича та ін.

Але, незважаючи на розмаїття концептуальних підходів щодо визначення ролі правосвідомості в системі соціально-правових взаємовідносин, залишається недостатнім філософське узагальнення і осмислення значення правосвідомості в сучасних розробках нової моделі українського суспільства, головною рисою якого повинна стати дієва комунікація громадськості та влади.

Поняття «*правосвідомість*» у філософській та юридичній літературі й досі трактується по-різному. По-перше, пра-

восвідомість як особливе суспільне явище іноді не тільки не відмежовується від норм права і правовідносин, а й прямо або побічно отожднюється з ними. Так, В. Журавльов стверджував, що «з подальшим розвитком держави зникнуть такі форми суспільної свідомості, як політика і право» [1]. Правосвідомість у розумінні В. Ядова визначалася, зокрема, як «система правових поглядів соціальних груп» [2], а Г. Остроумов інтерпретує її як «вищий рівень теоретичної свідомості» [3]. При аналізі правосвідомості як форми суспільної свідомості Г. Гак стверджував, що в ній «різняються правові погляди, правові норми і правові відносини» [4]. А. Піонтковський зазначав, що «порізно правосвідомість, право, правовідносини мертві і самостійно функціонувати не можуть» [5]. Перелік думок можна продовжити.

По-друге, деякі вчені не відмежовують правосвідомість від інших форм суспільної свідомості. П. Елькінд інтерпретує її як «частину ідей моральних», їх «специфічний вид» [6]. І. Фарбер трактує правосвідомість як «морально-політичну по своїй соціальній природі» [7], або ж як свідомість «політико-правову» [8].

Різного роду трактування цього питання свідчать про те, що аналіз правосвідомості як суспільного явища має значні труднощі, і хоча розмаїття інтерпретацій і є наслідком наполегливих по-

шуків істини, воно не позбавлене негативних моментів. Щодо інтерпретацій правосвідомості цілком доречним є зауваження Г. Плеханова про те, що «неточність філософської термінології веде до неясності філософських понять, а іноді й викликається цією останньою і свідчить про неї» [9].

Цілком очевидно, що від того змісту, який вкладається в поняття правосвідомості, залежить вирішення питання про специфіку правосвідомості, про її структуру. Наприклад, при ототожненні правосвідомості з нормами права як її основні структурні елементи варто було б розглядати диспозицію і санкцію правових норм. А якщо ставити знак рівності між правосвідомістю і правовідносинами, то елементами правосвідомості варто було б визнати реальне здійснення, з одного боку, юридичних прав, а з іншого — юридичних обов'язків.

Таким чином, аналізуючи специфіку правосвідомості, необхідно визначити сам предмет судження, розглянути характер зв'язків правосвідомості з іншими інститутами, зокрема в структурі соціально-правової комунікації.

Питання про специфіку феномена правосвідомості завжди було актуальним. Незважаючи на те, що правосвідомість досліджується в різних напрямках і різними науковими дисциплінами (філософією права, теорією права, соціологією права та ін.), її теоретичні положення й досі залишаються дискусійними. Перш за все, науковці так і не дійшли єдиної думки щодо визначення самого терміна правосвідомості.

Труднощі у його визначенні полягають у різному розумінні філософами та юристами природи правосвідомості. Термін «правосвідомість» уособлює синтез філософського поняття «свідомість» і юридичного поняття «право». Залежно від визнання первинності права чи свідомості, в правосвідомості розрізняють два основні напрями. В першому правосвідомість розглядається як продукт права, правових явищ, а тому характеризується як сукупність поглядів і почуттів, які відображають правові явища. Або правосвідомість є системою поглядів на діюче право і правові явища, або правосвідомість бере початок у суспільному бутті і є джерелом права.

«Дискусія з приводу визначення сутності правосвідомості, — як зазначає

В. Ляшенко, — не може бути вирішена шляхом визнання однієї із вказаних точок зору, оскільки правосвідомість — складне і багатогранне явище. Жодна з позицій сама собою не може пояснити механізм формування і розвитку правосвідомості. Трактуючи правосвідомість, як відображення правових явищ, принципово вірне, але в межах такого підходу важливі проблеми правового регулювання (правотворчість, правова політика) не можуть бути ефективно вирішені.

Пояснення ж правової свідомості винятково властивостями відображення суспільних відносин позбавляє її специфічного змісту як правового феномена, який забезпечує реалізацію викликаного нею до життя права і встановлення правопорядку в суспільстві» [10].

Входячи в єдину структуру суспільної свідомості, правосвідомість навряд чи може бути охарактеризована і як просто її частина. Ще Гегель зауважив, що «співвідношення цілого і частин є щось дуже зрозуміле, і тому розум задовольняється ним навіть там, де мають місце більш глибокі відносини» [11].

Класична філософія ці питання розглядає у відомих аспектах, і при цьому висловлюються різноманітні думки.

Одні автори стверджують, що правосвідомість є властива людській душі форма свідомості людей. Правові уявлення вони виводять із невідворотних законів людської психіки (психологічна школа), розглядають їх як результат саморозвитку народного духу (історична школа), як розпорядження здорового розуму (договірна теорія), результат недетермінованої матеріальними умовами теоретичної діяльності (Фіхте) або ж як універсальний імператив, що є у свідомості людини, належного, необхідного (Кант) і т. п. Інші автори визнають наявність об'єктивних явищ, які слугують підставою для правових уявлень, але під ними, як правило, розуміють виявлення об'єктивного духу, пізнання абсолютною ідеєю самої себе і минаючої у своєму розвитку всі щаблі, що із самого початку укладені в ній (Гегель), або правові уявлення виводяться з абстрактних понять про загальнолюдську справедливість, апріорного закону свободи (Кельзен) і т. ін.

Джерело виникнення правосвідомості як особливого елемента суспільної свідомості

мости лежить поза нормами права. Правосвідомість черпає для себе матеріал у всій повноті реального життя суспільства, а не винятково з правових норм. Виникнення нових правових уявлень (як джерело спостережень і як засіб породження потреби в правовому врегулюванні) визначають саме нові сфери практичної діяльності суспільства, що потребують правового врегулювання.

Що стосується тих або інших конкретних правових поглядів і положень, що належать до різноманітних галузей права, то кожне з них відображає своє визначене коло соціальних явищ: одні належать, наприклад, лише до цивільного права, інші — до кримінального і т. д. Особливості кожної форми суспільної свідомості знаходять вияв також у специфіці соціальної потреби, що її породила. Правова свідомість породжена потребою в чітко визначеній і забезпеченій примусовою силою держави регламентації поведінки людей за допомогою встановлення юридичних прав і обов'язків учасників цих відносин.

Структура правосвідомості досить багатопланова. В ній можна визначити рівень буденної правосвідомості і теоретичний рівень. У буденній правосвідомості вирізняють раціональну та емоційну сфери. Якщо перша є підсумком особистісного, індивідуального досвіду, накопиченням певної суми знань та сформованих навичок і умінь, які необхідні в повсякденному житті, то емоційна сфера буденної свідомості є психологічним ставленням до явищ правової дійсності, яке знаходить своє вираження у почуттях, переживаннях, настановах.

Емоційний рівень усвідомлення дійсності, зокрема правової, пов'язаний з чуттєвою взаємодією людини зі світом, і цьому рівню правосвідомості відповідає чуттєво-образний спосіб мислення.

Раціональна сфера буденної правосвідомості, як раціональний рівень усвідомлення правового буття, — це абстрактне, логічне мислення, яке виражається в поняттях, ідеях і має мовне закріплення (фіксацію). Логічне мислення має відносно самостійний характер існування стосовно речей або процесів, які воно відображає, і може передаватися від покоління до покоління за допомогою знань [12].

Знання є головним видом функціонування свідомості, узагальненням люд-

ського досвіду. Знання включають у себе і оціночний момент, оскільки визначають свою значимість у житті людини. Щодо правової дійсності, то оцінка складається як на теоретичному, так і на емпіричному рівні. Вона являє собою, насамперед, особистісне відношення абстрактно-раціонального характеру до правових явищ. Звичайно, знання не зводяться до результатів пізнання, вони передбачають ще й усвідомлення цих результатів. Фактичні правові знання індивіда проявляються у намаганні дотримуватись правових стандартів поведінки. Людина може навіть не усвідомлювати того, що вона є носієм певної суми правових знань. Такі знання виконують функцію врегулювання щоденних взаємовідносин окремих людей.

Особливе місце в структурі правових знань посідають неявні знання. М. Полані, визначаючи цей вид знань на рівні свідомості, зазначає цим зв'язок неявних знань із рефлексією і свідомістю [13]. Цей зв'язок прослідковується в характеристиках неявних знань: вони пов'язані безпосередньо з об'єктивною дійсністю, можуть передаватися від індивіда до індивіда, видозмінюватися залежно від вияву невідповідності середовищу, але ці зміни відбуваються повільніше, ніж у випадку з явними знаннями. «Неявні знання характеризуються неусвідомленістю, небалізованістю і нерелеванністю», — зазначає Г. Старікова [14].

Незважаючи на ті відмінності, які існують між буденною свідомістю і теоретичною, можна вирізнити ряд споріднених характеристик для цих рівнів. За рівнем організації, ступенем адекватності, глибиною відображення, зв'язками емпіричних характеристик з узагальненням, регулятивними і пізнавальними функціями ці рівні знань споріднюються низкою однопорядкових гносеологічних характеристик. Їх ідентичність впливає з того, що те й інше є знанням про світ. «Ця єдність визначає собою і можливість їхнього взаємопроникнення і взаємодії», — акцентує Л. Гуслякова [15].

Суттєва риса сучасної правосвідомості — оволодіння тією чи іншою мірою знаннями про нові законодавчі акти, здатність давати самостійну і швидко оцінку явищ і процесів, реальної дійсності, приймати рішення і виробляти осо-

бисту поведінку відповідно до норм нового законодавства.

На формування правосвідомості особистості досить ефективно впливають правові відносини, які проявляються у цілеспрямованій, послідовній, систематичній діяльності держави та її органів, а також громадських об'єднань і організацій щодо формування певної системи правових знань, вмінь і навичок, правового мислення та правових почуттів — почуття правової законності, почуття поваги до права і закону. До тих соціально-правових цінностей, які регулюються правом і охороняються Конституцією.

Значна кількість суспільних потреб обумовлює не тільки розмаїття форм суспільної свідомості, а й різноманіття відповідних їм відносин та інституцій, приурочених до реалізації певної суспільної потреби. Так, є загальновизнаним існування багатьох форм суспільної свідомості: політичної, моральної, релігійної і т. д.; політичних, моральних та інших ідеологічних відносин. Інституції, що слугують інструментом для перетворення в життя визначених суспільних ідей, також, очевидно, можуть виступати в різних видах. Саме спрямованість на обслуговування певної суспільної потреби й обумовлює специфіку не тільки форм суспільної свідомості, у яких усвідомлюється ця потреба, а й своєрідність приурочених до реалізації цієї потреби соціальних інституцій.

З іншого боку, здається, що саме спрямованість на обслуговування тієї самої соціальної потреби обумовлює усталеність структурних зв'язків між певними формами правової свідомості і відповідних відносин та ідеологічних інституцій.

На наш погляд, у цьому і полягає головна роль правосвідомості, яка обумовлена необхідністю обслуговування потреби в регламентації відносин міжособового спілкування та більш складних відносин: правового реципієнта та законодавця. Специфіка соціальної потреби в особливого роду регламентації, а саме — правовій регламентації, і дозволяє виділити правосвідомість як домінуючий елемент суспільно-правової комунікації.

В той самий час правосвідомість — хоч і головний, але лише один з елементів соціально-правової комунікації,

яка визначає характер і зміст соціальної потреби соціуму в правовому регулюванні. Причому правосвідомість за своїм соціальним призначенням покликає не лише обслуговувати юридичну практику, а й — що нам здається важливішим — безпосередньо впливати на неї шляхом налагодження прагматичного діалогу — споживач права та законодавець.

Погоджуючись з І. Фарбером та його прихильниками, які визнають норми права як специфічні елементи правосвідомості, ми все ж таки вважаємо, що не «матеріальність», «предметність» [16] сама по собі, а саме спроможність тих або інших явищ повинна слугувати інструментом для проведення в життя визначених суспільних ідей. Таким необхідним інструментом соціально-правової комунікації, на наш погляд, є норми права.

Виступаючи як суспільно організуюча сила, норми права являють собою вже не процес ідеального відбитка суспільних відносин, не просто принцип поведінки у свідомості людей. Це загальнообов'язкове правило дій для всіх членів суспільства, незалежно від того, чи збігаються вимоги правових норм із поглядами всіх індивідів, чи ні. Наказовий характер норми права як специфічної інституції соціально-правової комунікації надає їй більшого авторитету, ніж просто думки — їй властиві ті або інші чітко визначені санкції. Вже сам авторитет норми або ж наявність у ній санкцій можуть за певних умов забезпечувати правослухняне поведіння людей без застосування в кожному випадку примусової сили держави. Все це, на нашу думку, і дає підставу вважати норму права як необхідний елемент структури соціально-правової комунікації.

Розглядаючи норми права як особливий елемент соціально-правової комунікації, важливо зазначити, що вони вкрай необхідні в період кардинальних перетворень. Без них напрям застосування примусової сили держави, коли це стає об'єктивною потребою, залишався б невизначеним, а права й обов'язки сторін суспільних відносин не мали б чіткої формальної фіксації.

Специфіка третього елемента соціально-правової комунікації — правовідносин — полягає у тому, що ними визначається те або інше фактичне спілку-

вання людей за допомогою юридичних прав і обов'язків. На відміну від інших відносин, що укладаються через свідомість людей, для виникнення правових відносин цього недостатньо. Правовідносини виникають тільки на основі реалізації норм права. Останні передбачають суб'єктивний склад правовідносин, умови їх виникнення, зміни і припинення, конкретні права й обов'язки сторін. Правовими нормами передбачаються також межі, що забезпечують реалізацію цих обов'язків за допомогою державного примусу.

Однак ні правосвідомість, ні правові норми, ні правовідносини, навіть у тісній взаємодії не можуть утворювати цілісну схему взаємодії споживача права та законодавця без дієвого механізму передачі правової інформації.

Правова інформація міститься у відповідних джерелах та закріплюється за допомогою певних прийомів, заходів, засобів та правил юридичної техніки. Транслюватися правова інформація може як в усній, так і в письмовій формі. Вона безпосередньо впливає на свідомість правових реципієнтів, мотиваційну сферу, визначаючи вектор їх поведінки у юридичній сфері. Правова інформація, до речі, як і будь-який вид інформації, повинна характеризуватися такими принципами, як об'єктивність, повнота, зрозумілість, доступність та оперативність.

Причому роль правової інформації відповідно до правових наслідків, до яких вона може призвести, значно відповідальніша, ніж інші види інформації.

Правосвідомість, правові норми, правовідносини і механізми передачі правової інформації виступають як різнопорядкові самостійні елементи, кожний із яких виконує свою особливу роль у єдиному процесі функціонування соціально-правового діалогу. Кожний із них має свою специфіку і однаково необхідний для забезпечення функціонування соціально-правової комунікації, однак саме правосвідомість виступає головним чинником її структури.

Дієвість соціально-правової комунікації, що забезпечує поступовий демократичний розвиток громади, можливий лише в єдності всіх чотирьох елементів, де вихідною є правосвідомість, що слугує ідейним джерелом права, на основі якого тільки і виникають правові відносини.

Отже, пізнання суспільної потреби в правовому регулюванні і її усвідомлене вираження в конкретній правовій ідеї — лише попередній, хоча і досить важливий етап процесу державотворення. За ним слідує спеціальна діяльність держави щодо створення нормативних актів, тобто правотворчий процес, який повинен законодавчо закріпити правові основи налагодження діалогу влади та громади.

ПРИМІТКИ

1. Журавлев В. Об относительной самостоятельности общественного сознания / В. Журавлев. — М. : Право, 1961. — С. 41.
2. Ядов В. Идеология как форма духовной деятельности общества / В. Ядов. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1961. — С. 37.
3. Остроумов Г. С. Правовое осмысление действительности / Г. С. Остроумов. — М. : Наука, 1969. — С. 8.
4. Гак Р. М. Учение об общественном сознании в свете теории познания / Р. М. Гак. — М., 1960. — С. 23.
5. Пионтковский А. А. К вопросу об определении общеправового права / А. А. Пионтковский // Советское государство и право. — 1978. — № 1. — С. 32.
6. Элькин П. С. Воспитательная роль права / П. С. Элькин // Вестник Ленинградского ун-та. Серия право. — 1982. — № 11. — С. 12—13.
7. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 123.
8. Там само. — С. 124.
9. Плеханов Г. Избранные философские произведения : в 5 т. / Г. Плеханов. — М. : Наука, 1982. — Т. 1. — С. 48—49.
10. Ляшенко В. М. Європейське право як явище історико-культурного ряду / В. М. Ляшенко // Європа на порозі нового тисячоліття : зб. наук. ст. — К., 1999. — С. 86—88.
11. Гегель Г. Собрание сочинений / Г. Гегель // Философия духа. — М., 1930. — Т. I. — С. 227.

12. Ляшенко В. М. Зазнач. праця. — С. 88.
13. Полани М. Личностное сознание: на пути к посткритической философии / М. Полани ; пер. с англ. — М. : Прогресс, 1985. — С. 21—28.
14. Старікова Г. Г. Неявне знання: новий підхід до проблеми / Г. Г. Старікова // Вісник Харківського держ. ун-ту. — 1996. — № 3. — С. 85—86.
15. Гусякова Л. Г. Обыденное сознание как объект философского анализа : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : / Л. Г. Гусякова ; Ленинградский гос. ун-т. — Л., 1978. — С. 17.
16. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 36.

Андреев Дмитрий. Правосознание в структуре социально-правовой коммуникации. В статье исследуется роль правосознания в системе социально-правовых взаимоотношений. Анализ специфики социальной потребности в правовой регламентации позволяет выделить правосознание как доминирующий элемент социально-правовой коммуникации. Действенность коммуникации власти и общества позволит вовлечь значительные ресурсы общественности в процесс государственного строительства.

Ключевые слова: правосознание, правовые отношения, правовые нормы, правовая информация, социально-правовая коммуникация, процессы государственного строительства.

Andreev Dmytro. Legal sense within the social and legal relationships.

This article investigates the role of legal sense in the social and legal relationships. Analysis of specific of social needs in the legal regulation allows you to allocate legal sense as the dominant element of the social and legal communication. The effectiveness of government-society communication will attract large social classes to the process of state building.

Key words: legal sense, legal relations, principles of law, legal mention, social and legal communication, processes of state building.